

Delft University of Technology

Redactioneel

Engel, H.J.; Gramsbergen, E.H.; Rutte, R.J.; van Mil, Yvonne; Söylev, Y.; Fraune, J.

Publication date

2023

Document Version

Final published version

Published in

OverHolland 22

Citation (APA)

Engel, H. J., Gramsbergen, E. H., Rutte, R. J., van Mil, Y., Söylev, Y., & Fraune, J. (2023). Redactioneel. *OverHolland 22*, 14(22), 1-5.

Important note

To cite this publication, please use the final published version (if applicable). Please check the document version above.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download, forward or distribute the text or part of it, without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license such as Creative Commons.

Takedown policy

Please contact us and provide details if you believe this document breaches copyrights. We will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Campus Utopias creatief herlezen

9	45	71	97	111	143
<i>Drie moderne campussen, drie revoluties, drie experimenten</i> Ayşen Savaş	<i>Campus Utopias I: Middle East Technical University Ankara, creatief herlezen</i> Ayşen Savaş	<i>Campus-atlas UTwente</i> Otto Diesfeldt, Esther Gramsbergen, Yvonne van Mil, Iskandar Pané, Yağız Söylev	<i>Tijdlijn Delft, Eindhoven, Twente. Drie technische universiteitscampussen vergeleken</i> Yvonne van Mil, Yağız Söylev	<i>Beeldkwaliteit campus UTwente heroverwogen</i> Joost Emmerik, Evelien van Es, Lara Voerman	<i>Campus Utopias II: UTwente, twaalf projecten, dertien ongelukken?</i> Esther Gramsbergen, Yağız Söylev

OverHolland 22

Campus Utopias, creative rereading

9	45	71	97	111	143
<i>Three modern campuses, three revolutions, three experiments</i> Ayşen Savaş	<i>Campus Utopias I: Middle East Technical University Ankara, creative rereading</i> Ayşen Savaş	<i>Campus-atlas UTwente</i> Otto Diesfeldt, Esther Gramsbergen, Yvonne van Mil, Iskandar Pané, Yağız Söylev	<i>Timeline Delft, Eindhoven, Twente. Three technical university campuses compared</i> Yvonne van Mil, Yağız Söylev	<i>Visual quality campus UTwente reconsidered</i> Joost Emmerik, Evelien van Es, Lara Voerman	<i>Campus Utopias II: UTwente, a dozen projects, thirteen mishaps?</i> Esther Gramsbergen, Yağız Söylev

167 [Polemen] "Classroom without walls". Van teaching machines tot machine learning Georg Vrachliotis	187 [Polemen] Boekbespreking Cor Wagenaar	194 [Polemen] Boekintrodactie Henk Engel	196 Over de auteurs
--	--	---	-------------------------------

167 [Polemen] "Classroom without walls". From teaching machines to machine learning Georg Vrachliotis	187 [Polemen] Book review Cor Wagenaar	194 [Polemen] Book introduction Henk Engel	196 About the authors
--	---	---	------------------------------------

Redactioneel

In *OverHolland 22* staan de architectuur en stedenbouw van de naoorlogse universiteitscampus centraal. Het nummer bouwt daarmee voort op *OverHolland 18/19*, waarin een systematische vergelijking van de architectonische erfenis en de recente ontwikkelingsstrategieën van de universiteitscampussen van de TU Delft en de TU Eindhoven de kern vormde. In deze aflevering van *OverHolland* wordt de naoorlogse universiteitscampus vanuit verschillende perspectieven belicht. Het onderzoek wordt uitgebreid naar de campus van de Universiteit Twente en in een internationaal en didactisch kader geplaatst. Zowel in Nederland als daarbuiten waren in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw universiteitscampussen bij uitstek het terrein van belangrijke experimenten in het kader van de moderne architectuur en stedenbouw. Maar niet alleen het experimentele karakter, ook de vaak langdurige betrokkenheid van vooraanstaande ontwerpers bij het ontwikkelen van de landschappelijke en stedenbouwkundige opzet en de architectonische uitwerking van de genoemde campussen maken ze tot een interessant object van studie. Tot op de dag van vandaag zorgt de continuïteit van het opdrachtgeverschap voor een zorgvuldige documentatie van bouwplannen en tegenvoorstellen, verdichtings- en uitbreidingsvoorstellen. Recentelijk is daar het vraagstuk van de cultuurhistorische waardenstelling en het erfgoedbeheer nog bijgekomen.

Vergelijking met campussen die elders gerealiseerd zijn, toont het belang van deze concepties wereldwijd. Door in het onderwijs deze campussen onder de aandacht te brengen, wordt dit gedachtegoed aan de huidige generatie ontwerpers overgedragen. Een louter documentaire benadering is daarvoor ontoereikend. Dat elke beschrijving analyse en interpretatie met zich meebrengt, wordt expliciet aan de orde gesteld in het verslag van het werk dat in het voorjaar van 2020 met studenten van de afdelingen architectuur van de TU Delft en de Middle East Technical University in Ankara (METU) in het kader van

Editorial

OverHolland 22 focuses on the architecture and urban planning of the post-war university campus. The issue thus builds on *OverHolland 18/19* which featured a systematic comparison of the architectural legacy and recent development strategies of the TU Delft and TU Eindhoven university campuses. This edition of *OverHolland* examines the post-war university campus from various perspectives. The study is expanded to include the campus of Twente University and placed in an international and didactic framework. In the 1950s and 1960s, both in the Netherlands and beyond, university campuses were the predominant site of important experiments in modern architecture and urban planning. But it is not only the experimental character but also the often long-term involvement of leading designers in developing the landscape and urban design and architectural elaboration of said campuses that make them an interesting object of study. To this day, the continuity of commissioning has ensured the meticulous documentation of building plans and counter-proposals as well as densification and expansion proposals. Recently, on top of this, the issue of cultural-historical value assessment and heritage management has been added.

Comparison with campuses that have been built elsewhere shows the importance of these conceptions worldwide. By raising awareness of these campuses in education this body of thought is being passed on to the current generation of designers. A purely documentary approach is insufficient for this purpose. The fact that any description involves analysis and interpretation is explicitly addressed in the report on the work that was carried out in spring 2020 with students from the Architecture departments at TU Delft and the Middle East Technical University in Ankara (METU) as part of the *Campus Utopias* research project. The project was developed by professor Ayşen Savaş (METU) and assistant professor Esther Gramsbergen in partnership with Yağız Söylev (TU Delft). The aim of experimenting with

onderzoeksproject *Campus Utopias* werd verricht. Het project werd ontwikkeld door professor Ayşen Savaş (METU) en universitair docent Esther Gramsbergen in samenwerking met Yağız Söylev (TU Delft). Het experimenteren met nieuwe interpretatiemethoden in dit project beoogt nieuwe wegen te ontdekken voor de omgang met deze erfenis en kan van belang zijn voor actuele transformaties van de betreffende campussen of vergelijkbare omgevingen.

OverHolland 22 opent met ‘Drie moderne campussen, drie revoluties, drie experimenten’, waarin Ayşen Savaş de thematiek introduceert die zij in het onderzoek naar de architectuur van de METU-campus in Ankara centraal stelde. Zij plaatst de bijzonder fraaie campus van METU naast twee andere campusprojecten: de Autonomous University of Mexico (Universidad Nacional Autónoma de México, UNAM) in Mexico en de National Schools of Art in Cuba (Escuelas Nacionales de Arte, ENA). Ze wijst op de vooruitstrevende betekenis die dit soort projecten in de politieke context van de betreffende landen nog steeds toekomt. Savaş beoogt dat de architectuur van deze drie projecten het modernistische ideaal van wetenschappelijke vooruitgang belichaamt en sociale verandering ondersteunt. Gerealiseerd op verschillende plekken in de wereld en in uiteenlopende stijlen, is de gemeenschappelijke deler die deze projecten verbindt de term ‘utopia’.

Centraal in het onderzoek van de METU-campus stond de vraag naar de nieuwe architectonische en stedenbouwkundige elementen die de ontwerpers hebben geïntroduceerd om aan de radicaal nieuwe sociale ambities gestalte te geven. ‘Campus Utopias I: Middle East Technical University Ankara, creatief herlezen’ toont daar de resultaten van. Ongeveer gelijktijdig met de Twentse campus ontwierp het architectenechtpaar Altuğ en Behruz Çinici deze campus in een modernistisch idioom dat aangevuld werd met lokale architectonische motieven. Het project blinkt uit in een ‘totale vormgeving’ waarbij alle onderdelen, van faculteitsgebouwen tot straatmeubilair, in harmonie met elkaar en het omliggende landschap zijn ontworpen.

De volgende vier artikelen tonen de resultaten van het onderzoek dat in Delft in het kader van het project ‘Campus-atlas UTwente’ is verricht en het recente cultuurhistorisch onderzoek van de Twentse campus van de hand van landschapsarchitect Joost Emmerik en architectuurhistorici Evelien van Es en Lara Voerman. Daarvoor is een opbouw gekozen van een meer documentaire benadering aan het begin, naar een meer interpreterend betoog in het vervolg. Het verslag opent

met de ‘Campus-atlas UTwente’ waarin, evenals eerder voor de campussen van de TU Delft en de TU Eindhoven in *OverHolland 18/19*, met verschillende kaartenreeksen nauwkeurig is gedocumenteerd hoe de campus en het omliggende landschap van 1975 tot 2015 zijn getransformeerd. In ‘Tijdlijn Delft, Eindhoven, Twente’, de tweede bijdrage, worden vervolgens de ontwikkelingen van de campussen van de drie TU’s naast elkaar geplaatst en met elkaar vergeleken, waarbij twee periodes worden onderscheiden, 1950-1975: Conceptie en consolidatie, en 1975-2015: Transformatie en hybridisatie. Daarnaast wordt een overzicht gepresenteerd van de belangrijkste ontwerpers die in de loop der tijd betrokken waren bij een of meerdere van de projecten van de drie campussen.

Groeiende studentenaantallen noopten in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw tot de uitbreiding van bestaande universiteiten en het stichten van nieuwe. Met name de drie campussen van de technische universiteiten, destijds nog hogescholen genaamd, hadden daarin een voortrekkersrol. Opvallend is hun zeer verschillende opzet. De Twentse campus is bovendien bekend geworden vanwege de kansen die daar geboden werden aan toen jonge architecten, zoals Piet Blom en Joop van Stigt. Het onlangs afgeronde cultuurhistorisch onderzoek van Joost Emmerik, Evelien van Es en Lara Voerman voegt daaraan een belangrijke dimensie toe. ‘Beeldkwaliteit campus UTwente heroverwogen’, de derde bijdrage, betreft een deel van hun rapport. Na alles wat al eerder is gepubliceerd, vestigen Emmerik, Van Es en Voerman de aandacht op de landschappelijke component in het ontwerp van de Twentse campus en werpen aldus een nieuw licht op de ontwikkeling en transformatie ervan. Deze landschappelijke benadering is ook leidend voor de ontwerpkeuzes die zij opstelden voor de verdere ontwikkeling van de campus.

‘Campus Utopias II: UTwente, twaalf projecten, dertien ongelukken?’, ten slotte, betreft het werk van studenten waarvoor de kennis uit de drie voorgaande artikelen de grondstof vormde. Na bestudering van ontwerptekeningen van de UTwente is door studenten een vijftal kaarten van de campus samengesteld zoals die ook had kunnen zijn. Zij vestigen met de nieuwe kaarten de aandacht op de ongebouwde projectvoorstellen die voor de campus gemaakt zijn en de architectonische discussies en controverses die ze teweeg brachten.

De ‘herlezingen’ die Campus Utopias I en II bieden, roepen een intrigerend beeld op van de ontwikkelingen in het modernisme die zich in de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog hebben

new methods of interpretation in this project is to discover new ways of dealing with this legacy and may be relevant to current transformations of the campuses in question or similar environments.

OverHolland 22 opens with ‘Three modern campuses, three revolutions, three experiments’ in which Ayşen Savaş introduces the theme that she focused on in the research into the architecture of the METU campus in Ankara. She compares the particularly beautiful METU campus with two other campus projects: the Autonomous University of Mexico (Universidad Nacional Autónoma de México, UNAM) in Mexico and the National Schools of Art in Cuba (Escuelas Nacionales de Arte, ENA). She points out the progressive significance that projects of this type continue to have in the political context of the countries concerned. Savaş argues that the architecture of these three projects embodies the modernist ideal of scientific progress and supports social change. Built in different parts of the world and in different styles, the common denominator linking these projects is the term ‘utopia’.

The research into the METU campus was focused on the question of the new architectural and urban planning elements introduced by the designers to give shape to radical new social aspirations. ‘Campus Utopias I: Middle East Technical University Ankara, creative rereading’ presents the results of this. At around the same time as the Twente campus, architects and married couple Altuğ and Behruz Çinici designed this campus in a modernistic idiom that was complemented with local architectural motifs. The project excelled at producing an ‘overall design’ in which all the parts – from faculty buildings to street furniture – were designed to harmonise with each other and with the surrounding landscape.

The following four articles present the results of the research carried out in Delft as part of the *Campus Utopias* project and the recent cultural-historical study of the Twente campus by landscape architect Joost Emmerik and architectural historians Evelien van Es and Lara Voerman. The structure chosen for this is a more documentary approach at the beginning, followed by a more interpretative argument. The report opens with the ‘Campus-atlas UTwente’ in which, as was done previously for the TU Delft and TU Eindhoven campuses in *OverHolland 18/19*, various maps accurately document how the campus and the surrounding landscape were transformed between 1975 and 2015. Then in ‘Timeline Delft, Eindhoven, Twente’, the second contribution, the developments on the campuses are juxtaposed and compared with each other, distinguishing two periods,

1950-1975: Conception and consolidation, and 1975-2015: Transformation and hybridisation. Attached to this, an overview is presented of the main designers involved in one or more of the projects of the three campuses over time.

In the 1950s and 1960s, growing student numbers made it necessary to expand existing universities and found new ones. In particular, the three campuses of the three technical universities – still called technical colleges at the time – had a pioneering role in this. Notable is their very different design. The campus in Twente is mainly known for the opportunities that were given to young architects at the time such as Piet Blom and Joop van Stigt. The recently completed cultural-historical study by Joost Emmerik, Evelien van Es and Lara Voerman adds an important dimension to this. ‘Visual quality campus UTwente reconsidered’, the third contribution, is a part of their report. After everything that has previously been published, Emmerik, Van Es and Voerman draw attention to the landscape component in the design of the Twente campus, thus offering a new perspective on its development and transformation. This landscaping approach is also leading for the design guidelines they drew up for further development of the campus.

Finally, ‘Campus Utopias II: UTwente, a dozen projects, thirteen mishaps?’ relates to the work of students based on the material presented in the three previous articles. After studying design drawings of UTwente, students composed five maps of the campus as it could have been. They use the new maps to draw attention to the unbuilt projects for the campus and the architectural discussions and controversies they generated.

The ‘rereadings’ offered by Campus Utopias I and II evoke an intriguing picture of developments in modernism during the first decades after World War II. The study of campus architecture led by Ayşen Savaş highlights the introduction of modernism in countries outside Europe and the US such as Turkey, Mexico and Cuba, and underlines its progressive utopian content in the political context of those countries. By comparison, the Twente campus is out of tune. The Delft study shows that with the confrontation that took place in Twente between the functionalism of the older generation of architects and the structuralism of the young people, the very type of modernist utopia was challenged. The tendency toward ‘total design’ that, albeit in different styles, is so characteristic of the campuses of UNAM in Mexico City, METU in Ankara and ENA in Havana, shows itself on the campus of Twente University only in fragments. This makes the Twente campus excep-

voorgedaan. Het onderzoek van de campusarchitectuur onder leiding van Ayşen Savaş belicht de introductie van het modernisme in landen buiten Europa en de VS zoals Turkije, Mexico en Cuba, en onderstreept het vooruitstrevende utopische gehalte ervan in de politieke context van die landen. Vergeleken daarmee valt de Twentse campus uit de toon. Het Delftse onderzoek laat zien dat met de confrontatie die in Twente plaatsvond tussen het functionalisme van de oudere generatie architecten en het structuralisme van de jongeren, juist de aard van de modernistische utopie ter discussie werd gesteld. De tendens tot ‘totale vormgeving’ die, weliswaar in verschillende stijlen, zo kenmerkend is voor de campussen van UNAM in Mexico-Stad, METU in Ankara en ENA in Havana toont zich in de campus van de Universiteit Twente slechts in fragmenten. Dat maakt de Twentse campus uitzonderlijk en tot een van de interessantste episodes niet alleen in de Nederlandse moderne architectuur en stedenbouw, maar ook in de naoorlogse campusarchitectuur wereldwijd. Niet zo gek dus dat de jongste cultuurhistorische studie van de UTwente het landschap aanwijst als de drager die de campus samenhang verleent.

In de rubriek ‘Polemen’ wordt ter afsluiting het thema van deze aflevering van *OverHolland* in een nog bredere context geplaatst aan de hand van enkele recente publicaties. Georg Vrachliotis (professor Theory of Architecture and Digital Culture, TU Delft) onderzoekt in “Classroom without walls”. Van *teaching machines* tot *machine learning*’ de invloed van veranderende technologie op het nadenken over onderwijs en de bijbehorende ruimten tijdens de beginjaren van de digitalisering. Deze periode valt samen met het moment waarop volop nagedacht werd over de ideale opzet van nieuwe universiteitscampussen.

Cor Wagenaar (professor History and Theory of Architecture and Urbanism, Rijksuniversiteit Groningen) vergelijkt twee publicaties die de relatie tussen stad en universiteit behandelen. Het gaat hier zowel over verleden, heden als toekomst van de relatie tussen beide entiteiten, die een belangrijke stempel drukken op de ruimtelijke ontwikkeling van onze steden. Ten slotte wordt gewezen op het onlangs door de KNOB en *OverHolland* uitgegeven proefschrift van Henk Engel, *Autonome architectuur en de stad. Ontwerp en onderzoek in het onderwijs van La Tendenza*.

Echt als laatste is het belangrijk te vermelden dat er sinds de publicatie van *OverHolland 21* een ingrijpende verandering heeft plaatsgevonden in de samenstelling van het *OverHolland*-team. Na zeventien jaar zijn Otto Diesfeldt en Iskandar

Pané teruggetreden. Aanvankelijk samen met Olivier van der Bogt, legden zij de basis voor het in kaart brengen van het territorium en de steden van de Randstad Holland, dat de spil vormt van de *OverHolland* publicaties. *OverHolland* houdt zich bezig met de relatie tussen stadsstudies en architectonisch ontwerpen, en wil onderzoekers en ontwerpers bij elkaar brengen. Sleutel daartoe is het kaarten maken op verschillende schalen, niet zozeer om onderzoeksresultaten te illustreren, maar als instrument van zowel onderzoek als ontwerp in architectuur en stedenbouw.

Otto en Iskandar hebben in die geest, met een aanstelling van slechts één dag per week, ondersteuning gegeven aan minstens tien promovendi en diverse vormen van samenwerking mogelijk gemaakt, zowel binnen de faculteit Bouwkunde van de TU Delft als daarbuiten met de UvA, VU, DIMI, AMS, TU Eindhoven, Provincie Noord-Holland en Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Sinds het allereerste begin van *OverHolland* hebben zij een uitgebreide GIS-database van de Randstad opgebouwd, op basis van historische kaarten en recente digitale bronnen. Ter gelegenheid van hun afscheid werd uit de zo tot stand gekomen kaarten een *Atlas OverHolland* samengesteld. Die is, zolang de voorraad strekt, verkrijgbaar via het secretariaat van de KNOB. Hun laatste bijdrage verschijnt in dit nummer van *OverHolland*: de schillenkaart Enschede/Hengelo en de twee kaarten van de UTwente campus in 1975 en 2015, een gezamenlijke productie met Yvonne van Mil en Yağız Söylev die inmiddels het werk van Otto en Iskandar vol enthousiasme voortzetten.

tional and one of the most interesting episodes not only in Dutch modern architecture and urban planning but also in post-war campus architecture worldwide. So, it is no surprise that the latest cultural-historical study of UTwente identifies the landscape as the element that gives the campus cohesion.

To conclude, the ‘Polemen’ section places the theme of this issue of *OverHolland* in an even broader context by means of some recent publications. In “Classroom without walls”. From teaching machines to machine learning’, Georg Vrachliotis (professor of Theory of Architecture and Digital Culture, TU Delft) examines the influence of changing technology on the way education and associated spaces were thought about during the early years of digitisation. This period coincides with the time when a lot of thought went into the ideal design of new university campuses.

Cor Wagenaar (professor of History and Theory of Architecture and Urbanism, University of Groningen) compares two publications that look at the relationship between city and university. Both the past, present and future of the relationship between the two entities which have a significant influence on the spatial development of our cities are covered. Finally, reference is made to the dissertation of Henk Engel, recently published by the Royal Netherlands Society of Architectural History (KNOB) and *OverHolland*, entitled *Autonome architectuur en de stad. Ontwerp en onderzoek in het onderwijs van La Tendenza* [Autonomous architecture and the city. Design and research in the teaching of La Tendenza].

Really last, it is important to mention that since the publication of *OverHolland 21*, there has been a major change in the composition of the *OverHolland* team. After seventeen years, Otto Diesfeldt and Iskandar Pané have stepped down. Initially together with Olivier van der Bogt, Otto and Iskandar laid the foundation for mapping the territory and cities of Randstad Holland, the focal point of *OverHolland*’s publications. *OverHolland* is working on the relationship between urban studies and architectural design, and aims to bring researchers and designers together. Key to this is making maps at different scales, not so much to illustrate research findings, but as a tool of both research and design in architecture and urbanism.

In that spirit, Otto and Iskandar, with an appointment of just one day a week, have provided support to at least ten PhD students and facilitated various forms of collaboration, both within the Architecture Faculty of TU Delft and beyond with the UvA, VU, DIMI, AMS, TU Eindhoven, Province of North-Holland and National Cultural Heritage

Agency of the Netherlands. Since the very beginning of *OverHolland*, they have built up a comprehensive GIS database of the Randstad, based on historical maps and recent digital sources. On the occasion of their farewell, an *OverHolland Atlas* was compiled from the maps thus created. While stocks last, this is available from the KNOB secretariat. Their final contribution appears in this issue of *OverHolland*: the chronological development map Enschede/Hengelo and the two maps of the UTwente campus in 1975 and 2015, a joint production with Yvonne van Mil and Yağız Söylev who are now happily continuing the work of Otto and Iskandar.

OverHolland wordt uitgegeven door de **KNOB (Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond)** namens de afdeling **Architectuur van de Faculteit Bouwkunde, TU Delft**.

Redactie
Henk Engel
Esther Gramsbergen
Reinout Rutte
Yvonne van Mil
Yağız Söylev
Judith Fraune

Redactieraad
Pier Vittorio Aureli
Roberto Cavallo
François Claessens
Michiel Riedijk
Kees Kaan
Han Meyer

Wetenschappelijke commissie
Tom Avermaete (Zürich)
Bernard Colenbrander (Eindhoven)
Alberto Ferlenga (Venetië)
Paolo Fusi (Hamburg)
Clé Lesger (Amsterdam)
Koen Ottenheim (Utrecht)
Ayşen Savaş (Ankara)
Freek Schmidt (Amsterdam)
Cor Wagenaar (Groningen)

Vertaling Nederlands-Engels
Robyn de Jong-Dalziel, AVB Vertalingen
Vertaling Engels-Nederlands

Wouter Groothuis
Vertaling Duits-Nederlands
AVB Vertalingen
Vertaling Duits-Engels

Alisa Kotmair
Correctie Nederlands

Els Brinkman
Correctie Engels
Robyn de Jong-Dalziel, AVB Vertalingen
Eindredactie

Henk Engel en Judith Fraune
Vormgeving en zetwerk

Roger Willems
Druk

Drukkerij Wilco, Amersfoort
Bindwerk

Van Elst Grafische Afwerking, Apeldoorn
Distributie

Idea Books, Amsterdam

Achterzijde omslag
National Schools of Art (Escuelas Nacionales de Arte, ENA), Havanna, 38-39.

© **De auteurs, KNOB en de afdeling Architectuur van de Faculteit Bouwkunde, TU Delft, 2023**
ISBN 9789090378121 / ISSN 154-3160

Eerdere afleveringen van *OverHolland* zijn verkrijgbaar via www.ideabooks.nl

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door een bijdrage van

UNIVERSITY OF TWENTE.

OverHolland is published by **KNOB (Royal Netherlands Society of Architectural History)** on behalf of **Delft University of Technology, Faculty of Architecture**.

Editors
Henk Engel
Esther Gramsbergen
Reinout Rutte
Yvonne van Mil
Yağız Söylev
Judith Fraune

Editorial board
Pier Vittorio Aureli
Roberto Cavallo
François Claessens
Michiel Riedijk
Kees Kaan
Han Meyer

Scientific committee
Tom Avermaete (Zurich)
Bernard Colenbrander (Eindhoven)
Alberto Ferlenga (Venice)
Paolo Fusi (Hamburg)
Clé Lesger (Amsterdam)
Koen Ottenheim (Utrecht)
Ayşen Savaş (Ankara)
Freek Schmidt (Amsterdam)
Cor Wagenaar (Groningen)

Translation Dutch-English
Robyn de Jong-Dalziel, AVB Vertalingen
Translation English-Dutch

Wouter Groothuis
Translation German-Dutch
AVB Vertalingen
Translation German-English

Alisa Kotmair
Correction Dutch

Els Brinkman
Correction English
Robyn de Jong-Dalziel, AVB Vertalingen
Final editing

Henk Engel and Judith Fraune
Design and typesetting

Roger Willems
Print

Drukkerij Wilco, Amersfoort
Binding

Van Elst Grafische Afwerking, Apeldoorn
Distributie

Idea Books, Amsterdam

Illustration on back cover
National Schools of Art (Escuelas Nacionales de Arte, ENA), Havana, 38-39.

© **The authors, KNOB and the Faculty of Architecture of the Delft University of Technology, 2023**
ISBN 9789090378121 / ISSN 154-3160

Back issues of *OverHolland* are available through www.ideabooks.nl

The publication has been made possible by the financial support of

UNIVERSITY OF TWENTE.

UNIVERSITY OF TWENTE.

UNIVERSITY OF TWENTE.

UNIVERSITY OF TWENTE.

UNIVERSITY OF TWENTE.

UNIVERSITY OF TWENTE.

UNIVERSITY OF TWENTE.

UNIVERSITY OF TWENTE.

UNIVERSITY OF TWENTE.